

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

AYNURƏ ARZUMAN qızı HÜMBƏTOVA

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏRKİBİ
FEİLLƏRİN SEMANTİK VƏ SİNTAKTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2018

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər

Əzizə Hüseyn qızı Hacıyeva
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

İlham Mikayıl oğlu Tahirov
filologiya üzrə elmlər doktoru

Məhəbbət Nəcəf qızı Əsədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti İngilis dili kafedrası**

Müdafiə “ _____ ” _____ 2018-ci il saat “ _____ ”-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının D.01.141 iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ _____ ” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:**

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dillərin qarşılıqlı təsiri hər bir dilin ümumi inkişafında böyük rol oynayır, çünki başqa xalqlarla ictimai, siyasi, iqtisadi əlaqələr sayəsində söz və ifadələr ikinci bir dilin lüğət tərkibinə keçir və onun zənginləşməsində bu və ya digər dərəcədə əhəmiyyət kəsb edir.

Bir dildən başqa bir dilə keçən söz, zaman ötdükcə o dilin qrammatik quruluşuna tabe olur, hətta bir müddət sonra əsl mənşəyindən uzaqlaşır, məzmun və şəkildə də əslindən fərqlənir. Bu xüsusiyyəti bütün feillərə tam aid edə bilməsək də, onların da kənar təsirlərlə zaman-zaman struktur və semantik dəyişikliyə uğradığını müşahidə etmək mümkündür.

Tədqiq edilən dillərdə tərkibi feillər haqqında tədqiqatçıların müxtəlif fikirlərinə rast gəlmək mümkündür. Deyək ki, ingilis dilində tərkibi feillər əsasən frazeoloji, sözlüklü frazeoloji feillər kimi, Azərbaycan dilində əsasən söz birləşmələri (xüsusən də sərbəst söz birləşmələri) kimi tədqiq olunur. Onlar hər iki dildə müxtəlif aspektdən nəzərdən keçirilir. Tərkibi feillərin şərhinə morfolojiya və sintaksis səviyyəsində rast gəlmək olur. Onlar hər iki dildə morfolojiyada tərkibi feillər kimi (Azərbaycan dilində əsasən, mürəkkəb və ya tərkibi feillər kimi), sintaksisdə isə müxtəlif növlü frazeoloji birləşmələr kimi tədqiq edilir.

Tərkibi feillərin tədqiqi dillərin onların universal və fərqli qanunauyğun cəhətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bununla bərabər, tərkibi feillərin tədqiqi dilin və onun leksik sisteminin semantik inkişafı haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir ki, bu da dil nəzəriyyəsi baxımından maraqlıdır.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində tərkibi feil mövzusu morfoloji, semantik və sintaktik cəhətdən maraqlıdır. Struktur nöqtəyi-nəzərdən bu feillərin düzəldilməsi hər iki dildə müxtəlif qaydalara əsaslanır. İngilis dilində həmin feillər əsasən feil və sözlüklü və ya zərfdən ibarətdir, Azərbaycan dilində onlar feil bağlama və köməkçi feil, “ad” hissə və köməkçi feil vasitəsilə düzəldilir. İngilis dilində: *to wake up, to look through, to put up with*; Azərbaycan dilində *çalıb oynamaq, gəlib getmək, yardım etmək, əlindən gələni etmək, bir olmaq* və s.

İngilis və Azərbaycan dillərində tərkibi feillərin kifayət qədər tədqiq edilməməsi, onların semantik və sintaktik xüsusiyyətlərinin öyrənilməməsi mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyektini. Tədqiqatın obyektini ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibi feillər təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti tərkibi feillərin struktur-

semantik və sintaktik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, onların tipoloji əsasda düzgün verilmə yollarını aşkar etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında tərkibi feillərin struktur-semantik növlərini araşdırmaq, onların morfoloji səciyyəsinə, feil yaratmada rolunu müəyyənləşdirmək, tərkibi feilləri oxşar qrammatik vahidlərdən fərqləndirmək, sintaktik xüsusiyyətlərini araşdırmaq və tərkibi feillərin komponentlərinin ifadə vasitələrini üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibi feillərin struktur-semantik və sintaktik xüsusiyyətlərinin tədqiqi ilə bağlı mövcud nəzəri ədəbiyyatı təhlil etmək;

- hər iki dildə tərkibi feillərin ilkin variantını, yaranma səbəblərini və inkişafını müəyyənləşdirmək;

- ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibi feilləri oxşar analitik birləşmələrlə müqayisə etmək;

- ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında tərkibi feilləri semantik cəhətdən təsnif etmək;

- tərkibi feillərin morfoloji təbiətini və səciyyəsinə aşkara çıxartmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dil nəzəriyyəsi baxımından maraq kəsb edən tərkibi feillər ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında sistemli şəkildə araşdırılır, yeri gəldikcə müqayisə edilir, tərkibi feillərin oxşar qrammatik vahidlərlə sərhədi müəyyənləşdirilir, tərkibi feillərin komponentləri nəzərdən keçirilir, Azərbaycan dilində tərkibi feil əmələ gətirən köməkçi feillər üzə çıxarılır, onların təsirli və təsirsiz formaları aşkarlanır, hər iki dildə tərkibi feillərin strukturu, semantikasası və sintaktik xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə tədqiq edilir.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Tədqiqatda təsviri və müqayisəli-tutuşdurma metodlardan istifadə edilmişdir. Dissertasiyada əsasən ingilis və Azərbaycan ədəbi dillərinin, o cümlədən german və türk dillərinin müxtəlif dil faktlarına əsaslanılır, folklor və bədii ədəbiyyat nümunələri nəzərdən keçirilir. Tədqiqatda ingilis və Azərbaycan dillərində elmi-nəzəri ədəbiyyatdan, lüğətlərdən, bədii əsərlərdən və internet səhifələrindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tərkibi feillərin struktur-qrammatik, leksik-semantik və sintaktik xüsusiyyətlərinin tədqiqi, onların daxili məna quruluşunun və xarici strukturunun, ingilis və Azərbaycan dillərində yeri və mövqeyinin üzə çıxarılması, tərcümə olunma imkan-

larının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhı, onların bir çox xüsusiyyətlərinin – işlənmə və istifadə olunma sahələrinin təhlil olunması dil vahidlərinin kommunikatıv və struktur təbiətinin üzə çıxarılması baxımından nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, bu işin əsas nəticələri müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli tədqiqat metodlarının müəyyənləşdirilməsində, leksikologiya və qrammatikadan dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında yararlı hesab oluna bilər, eləcə də tədqiq edilən dillərinin müqayisəli qrammatikasının təkmilləşdirilməsində istifadə edilə bilər.

Müdafiyə təqdim olunan əsas müddəalar:

- tədqiqat ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibi feillərin semantik və sintaktik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir;

- ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibi feillərin formalaşması prosesinin öyrənilməsi onların bir çox xüsusiyyətlərin aşkar edilməsinə yardım edir;

- hər iki dildə tərkibi feillərin nitqdə işlədilməsi və onların dildə mövqeyinin elmi-nəzəri əsaslarının müəyyənləşdirilməsi vasitəsilə onların tədris materiallarına qismən də olsa əlavə edilərək, oxucunun və danışanın nitqini daha da zənginləşdirməsinə səbəb olur;

- bir çox dilçilər tərəfindən müxtəlif şəkildə yanaşılan bu kimi analitik quruluşlu feillərin şərhı zamanı qarşıya çıxan müxtəlif çətinlikləri aradan qaldırılması tədqiqatın mübahisə mövzusu olmasının qarşısını almağa zəmin yaradır;

- hər iki dildə tərkibi feillərin komponentləri arasında semantik əlaqə semantik tipləri ayırd edilməsi vasitəsilə komponentlərinin ayrılıqda daşdıqları mənalarnı qismən və ya tam itirmiş olan tərkibi feillərin daha asanlıqla anlaşılmasına yardım edir;

- genetik və sistem baxımından fərqli olan ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibi feillərin nəinki semantik, struktur, habelə sintaktik xüsusiyyətlərinin oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsilə onların cümlədə işlənmə yerini, demək olar ki, sabit saxladıqlarını ortaya çıxarmış olur.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları haqqında elmi-nəzəri konfranslarda, seminarlarda məruzələr edilmiş, əsas məzmunu AAK-nın tövsiyə etdiyi elmi toplularda nəşr olunmuşdur. Dissertasiya işinin əsas məzmunu ilə bağlı ikisi xaricdə (Rusiya, Ukraniya) olmaqla çap olunmuş 9 məqalədə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısından və əlavə hissədən ibarətdir. Əlavə hissədə ingilis dilində işlənən bəzi tərkibi feillər, onların malik olduqları mənalar və nümunələr verilmişdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metod və prinsipləri müəyyənləşdirilir, nəzəri və praktik əsası, onun elmi yeniliyi müəyyən edilir, müdafiəyə çıxarılan elmi müddəaları müəyyənləşdirilir, işin aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**İngilis və Azərbaycan dilçiliyində tərkibi feil məsələsi və onlara fərqli baxışlar**” adlanan **I fəsl**i üç yarım-fəsildən ibarətdir. Bu fəsildə ingilis və Azərbaycan dillərində feilin analitik formaları, mürəkkəb feil, tərkibi feil, söz birləşmələri məsələlərinə toxunulur, germanşünaslıqda və türkoloji dilçilikdə mövcud tədqiqatlara əsaslanaraq həmin məsələlərə şərh verilir. Eyni zamanda bu fəsildə tərkibi feillərin inkişaf tarixinə nəzər yetirilir.

Genetik və tipoloji cəhətdən fərqli dillərdə dilin əsas tərkib hissəsini təşkil edən feillər həmin dillərin daxil olduqları dil ailələrinin bir çox xüsusiyyətlərini özlərində daşıyır. Türk və german dillərində feil haqqında xeyli dissertasiyalar yazılmış, monoqrafiya və məqalələr çap edilmişdir. İlk baxışdan elə görünür ki, feil haqqında artıq deyilməmiş söz qalmamışdır. Ancaq feil mövzusunda hələ tam araşdırılmamış məsələlər, öyrənilməmiş, açılmamış problemlər olduğuna görə yenə də feil haqqında yeni dissertasiyalar, məqalələr yazılmaqdadır. Araşdırılması vacib olan mövzulardan biri də hər iki dildə feillərin morfoloji baxımdan quruluşudur. Tədqiq edilən dillərdə feillər morfoloji cəhətdən eyni qruplar (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) əmələ gətirsə də, onların strukturunda bir çox oxşar cəhətlərə rast gəlmək olur. Ancaq tərkibi feillər quruluş, məna və sintaktik cəhətdən digərlərindən fərqlənirlər.

Birinci yarım-fəsildə tərkibi feil məsələsinə müxtəlif adlarla yanaşıldığı vurğulanır. Müxtəlif ədəbiyyatda bu feillərə frazeoloji yöndən yanaşan dilçilər *frazeoloji feil*, morfoloji yöndən yanaşanlar *mürəkkəb feil* və ya *tərkibi feil*, sintaktik yöndən yanaşanlar isə *sabit söz birləşmələri* terminindən istifadə edirlər. Dilçilikdə onları başqa terminlərlərlə adlandıranlar az deyil. Məsələn, Azərbaycan dilçiliyində onlara *analitik feillər*, *qoşa sözlər*, ingilis dilçiliyində isə *sözönülü frazeoloji feillər* (prepositional phrasal verbs), *çoxsözlü feillər* (multi-word verbs), *məsəfəli*

sözlər (words with spaces) və s. terminlərə rast gəlmək olar¹. Bununla yanaşı, bəzi dilçilər bu feillərin yuxarıda sadalanan adlarını tamamilə təkzib edib, onları sabit və qeyri-sabit birləşmələr adlandırırlar². Belə fikir ayılıqları həm germaşünaslıqda, həm də türkoloji dilçilikdə mövcuddur.

Hələ XX əsrin ortalarında N.A.Baskakov tərəfindən Azərbaycan dilçiliyində əsasən mürəkkəb feil hesab olunan frazeoloji feillərin tərkibi feillər adlandırılması fikri ilə razılaşmamaq olmaz³. Ad + köməkçi feil tipli birləşmələri ilk olaraq tərkibi feil kimi qruplaşdıran dilçilər, əsasən, N.A.Baskakovla yanaşı, R.A.Aqanin, L.A.Pokrovskaya olmuşlar. Qeyd etdiyimiz kimi, bəzi dilçilər isə bu birləşmələri mürəkkəb, digərləri isə söz birləşmələri kimi qəbul edirlər. Beləliklə, gördüyümüz kimi, türkoloqlar bu mövzu haqqında ortağ fikrə gələ bilməmişlər. Bu fikir ayılıqları feil mövzusunda marağı artırmaqla yanaşı, onun dərinədən tədqiq olunmasına zəmin yaradır. Ümumiyyətlə, bu birləşmələrin nəinki Azərbaycan dilçiliyində, habelə bütün türkologiyada dərin və hərtərəfli tədqiqinə ehtiyac duyulmaqdadır. Onların hər iki komponentinə (bəzən üç komponentli) ayrılıqda nəzər yetirməli, xüsusilə də birinci komponentin morfoloji və etimoloji xarakteri üzə çıxarılaraq, bəzi tərkibi feillərdə olduğu kimi alınma mənşəli sözlərdən də (əsasən ərəb, fars (*zənn etmək, səbəkər olmaq, şad olmaq, səbr etmək, əhəmiyyət vermək, imanı olmaq*) və rus sözlərindən (*avans vermək, plan qurmaq, kloun olmaq*) düzəldilə biləcəkləri malik olduqları eyni xüsusiyyətlərin ortaya çıxarılmasına geniş zərurət var. Alınma mənşəli sözlərdən düzələn tərkibi feillərdə ya tərcümə zamanı, ya da zamanla məcazi mənə daşıya bilirlər. Məsələn: *Onlar sənin planını artıq çoxdan qurublar (sənin həyatını məhv ediblər)*.

Amma onu da bilməliyik ki, dildə ilk dəfə olaraq sözlərin nominativ mənaları yaranmışdır. Bu nominativ mənalı sözlərdən sərbəst birləşmələr əmələ gəlmişdir. Sonralar sözlər məcazi mənalar kəsb etmiş və məcazi mənalı sözlərdən isə frazeoloji vahidlər yaranmışdır. Frazeoloji vahidlər öz inkişafını davam etdirərək dilin müəyyən mərhələsində mürəkkəb sözə çevrilir. Bu gün türk dillərində birləşmə tipli frazeoloji vahidlər bir növ

¹ S.A.Akbarov, Z.İ.Əliyeva, M.İ.Tekuyev, Z.İ.Budaqova, C. Heyət, N.Abdullayeva tərkibi feilləri mürəkkəb feil, N.A.Baskakov, Y.A.Yeçorova, R.L.Çabalov, Q.Bağirov, A.B.Duşimova tərkibi feil, A.Z.Rozenfeld, A.A.Peşkovskiy, İ.Q.Tıbıkova mürəkkəb-tərkibi feil, E.İ.Ubryatova, B.Oruzbayeva, Q.Çarkeşeva, M.Adilov, K.T.Ramazanov qoşa sözlər, V.N.Yartseva, V.S.Xrakovski, V.M.Jirmunski, N.Oralbayeva analitik formalar adlandırırlar.

² T.İ.Nacıyev, E.İ.Əzizov və başqaları.

³ Баскаков Н.А. Грамматика каракалпакского языка. Часть 2. Москва 1952, с.323

sərbəst söz birləşmələrinin varisi hesab olunur¹. Sərbəst söz birləşmələri müəyyən zaman çərçivəsində ya mənalарının dəyişməsi yolu ilə, ya da onların komponentlərinin sabitləşməsi yolu ilə sabit söz birləşmələrinə çevrilir. Amma bu zaman o öz inkişafına yekun vurmayıb, onu davam etdirərək sonda mürəkkəb sözə çevrilir. Bu, bütün türk dillərində baş verən proses hesab olunur.

Burada tərkibi feillər həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində ayrılıqda şərh edilir, onların yaranması, inkişafı, dildə rolu ilə əlaqədar olaraq bir çox xüsusiyyətləri üzə çıxarılır, dilçilərin fərqli baxışlarına nəzər yetirilərək, bu problemlə məsələnin həlli yolu müəyyənləşdirilir.

İkinci yarımfəsildə ingilis dilində tərkibi feillərin ayrılıqda tədqiq tarixinə və tədrisi qaydalarına toxunulur. Tərkibi feillərin ilk tədqiqatçıları XVI və XVII əsrlərdə yaşayan qrammatiklər olduğu qeyd olunur. Ola bilsin ki, o zamanadək latın mədəniyyəti latın dili üçün yad olan tərkibi feillərin qəbul olunmasına mane olurdu. O dövrdə tərkibi feillərin ayrıca bir bölmə kimi inkişafının çox zəif olduğu diqqətdən yayınmır. XX əsrin ortalarında ingilis dilində 3000-dən artıq tərkibi feilin olduğu, onlardan yalnız 700-ünün gündəlik danışmaq dilində istifadə olunduğu qeyd edilir. Yeni məlumatlara görə, ingilis dilində tərkibi feillər çox ümumişləkdir. R.Kurtni tərkibi feillərin sayını 12.000-dən çox olduğunu qeyd edir².

R.Dikson göstərir ki, əcnəbi ingilis dilinə yiyələnərkən qrammatikani, həm də eyni zamanda söz ehtiyatını mənimsəyə bilər, ancaq *to put out, to get along, to call for, to look up, to look over* və s. kimi tərkibi feillərsiz onun nitqi qeyri-təbii, süni olar³. Amerikalı tədqiqatçı A.G.Kennedy isə tərkibi feillərin üslubi xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən, onların vasitəsilə ən dərin hissələrin və düşüncələrin belə emosional və obrazlı şəkildə ifadəsinin mümkün olduğunu qeyd edir⁴. Buna görə də, tərkibi feillərə elmi əsərlərdən daha çox bədii əsərlərdə və şifahi nitqdə rast gəlinir.

Bu fəsildə tərkibi feillərin müxtəlif tarixi dövrlərdə keçdiyi inkişaf yoluna da toxunulur. Bir çox german dillərinə xas olan və bir qismi sadə feillərdən törəyən tərkibi feillər inkişaf edərək, müasir quruluşa malik ola

¹ Mahmudova Q.Ç. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. Filol. elm. nam. ... dis. Bakı, 2008, s.56.

² Courtney R. Longman Dictionary of Phrasal Verbs. Moscow: Russky Yazyk Publishers, 1986, p. 5.

³ Dixon R.M.W. A Semantic Approach to English Grammar, Oxford Textbooks in Linguistics, 2005, p. 56.

⁴ Kennedy A.G. The modern English verb-adverb combination. California: Stanford University Press, 1920, p. 4.

bilmişlər.

Ümumiyyətlə, ingilis dilində tərkibi feillərin inkişafını dörd mərhələyə bölmək olar:

1. qədim ingilis dili dövrü;
2. orta ingilis dili dövrü – məhsuldar dövr;
3. yeni ingilis dili dövrü – partlayış dövrü;
4. müasir ingilis dili dövrü – regional variantlar dövrü.

Qədim ingilis dilində feillər zamanına görə, müasir alman dilində olduğu kimi, iki qrupa bölünürdülər. Feillərin bu xüsusiyyəti müasir ingilis dilində qaydalı və qaydasız formaların formalaşmasında aparıcı rol oynamışlar:

1. zəif feillər - tərkibində qısa sait olub, keçmiş zamanını əsasən –ed şəkilçisi vasitəsilə əmələ gətirən feillər. Məsələn: *bærnan* (*burn up*)

2. qüvvətli feillər – əsasən *-an* və *-ian* məsdər şəkilçisi ilə bitən, keçmiş zaman əmələ gətirərkən kökündən dəyişən feillər. Məsələn: *sceawian* (*look at*).

Onu da qeyd etmək ki, qədim ingilis dilində tərkibi feillərin zaman formaları da yuxarıda qeyd olunan qaydaya uyğun olaraq iki formada düzəlirdi. Məsələn:

<i>bærnan</i> (<i>burn up</i>)	<i>bærnð</i>	<i>bærnde</i>	<i>-bærned</i>
<i>sceawian</i> (<i>look at</i>)	<i>sceawað</i>	<i>sceawode</i>	<i>-sceawod¹</i>

Orta əsr ingilis dili ədəbiyyatlarında rast gəlinən fikirlərə görə artıq XVI və XVII əsrlərdə 30 feildə qüvvətli təsriflənmə formaları tamamilə işlənmirdi. Buradan da belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, qüvvətli feillər öz təsriflənmə formalarını itirərək tədricən zəif feillərə çevrilirdilər. Qədim ingilis dilində işlənən qüvvətli feillərdən yalnız 66-na müasir ingilis dilində rast gəlmək olur. Məsələn: *bite, drive, ride, rise, shine, strike, slide, write, freeze, drink, run, sing, win, break, come* və s.²

Yuxarıda qeyd olunan mərhələlər zamanı tərkibi feil formaları həm forma, həm struktur, həm də semantik baxımdan dəyişikliklərə uğrayaraq hal-hazırkı inkişaf pilləsinə gəlib çatmışdır. Müasir dövrdə ingilis dilinin leksik baxımdan – lüğət ehtiyatının zənginləşməsində misilsiz rolunu oynayan bu feillər qədim ingilis dilində kəmiyyət etibarilə çox az sayda, demək olar ki, nadir işlənən formaları olub. Həmin feillər quruluş baxımından da, hal-hazırkı formalardan fərqli olub. Belə ki, qədim ingilis dilində tərkibi feil formaları bir çox qədim german dillərində olduğu kimi “feil + sözünü (və

¹ Quirk R., Wrenn C.L. An old English grammar. London: Methuen, 1981, p.44.

² Schlauch M. The English language in modern times (since 1400). Warszawa 1959, s.XII, p. 44.

ya zərf) strukturlu deyil, “ayrılmaz ön şəkilçi + feil” və “zərf + feil” strukturlarına malik olub. Məsələn: Müasir ingilis dilində *to burn* (yanmaq, yandırmaq) sadə feli və *to burn up* (alovlanmaq, alışmaq) tərkibi feili qədim ingilis dilində struktur cəhətdən tam fərqli şəkildə işlədilmişdir:

“*bærnan*” - *to burn* və *for bærnan* - *to burn up*

Qədim ingilis dili üçün göstərilmiş bu misalda *for* sözünü deyil, önşəkilçi rolunu oynayır. Amma bu prefiks ingilis dili kimi german dilləri qrupuna aid olan alman dilində işlənən bir çox mürəkkəb feillərdən fərqli olaraq önşəkilçi deyil. Məsələn, alman dilində *aufstehen*, *zuhören*, *vorstellen* və s. kimi feillərdə *auf*, *zu*, *vor* ayrılan önşəkilçilər, *besuchen*, *übersetzen*, *erzählen*, *verreisen* və s. kimi feillərdə isə *be*, *über*, *er*, *ver* ayrılmayan önşəkilçilərdir. Qədim ingilis dilində də önşəkilçili feillər müasir alman dilində işlənən və vurğu qəbul etməyən - ayrılmayan önşəkilçilər kimi işlənmişdir.

Artıq qədim ingilis dili dövrünün sonlarında get-gedə sayları azalan prefiksli tərkibi feillər orta ingilis dili dövründə bir çox yazıçılar tərəfindən hətta prefiksli feillərə “ədatlar” (yəni sözünü və ya zərflər) artırılmaqla işlədilirdi. Buna səbəb önşəkilçilərin mənasını itirməsi və onların sözün mənasını və leksik dəyərini qüvvətləndirən, tərkibi feillərin komponentləri olan sözünü və ya zərflərdən fərqli olaraq vurğu qəbul etməməsi də ola bilərdi. Bununla yanaşı, orta ingilis dili dövründə fransız, anqlo-norman – german dillərinin təsiri ilə dildə bir çox struktur dəyişikliklərə səbəb olmuşdu. Bu feillərin də quruluş və semantik baxımından müəyyən qədər dəyişməsinə təsirsiz ötürülməmişdi.

Həmin dövrdə fransız dili vasitəsilə ingilis dilinə keçən fransız və latın mənşəli feillər qədim ingilis dilində olan önşəkilçili feillərin yeni feillərlə əvəzlənməsinə səbəb olmuşdu. Buna görə də, orta ingilis dili dövrünün ilk çağlarında tərkibi feillərin inkişafı xeyli zəifləmişdi. Məsələn, qədim ingilis dilində işlənən *forbrecan* (*to break up*) prefiksli feili yeni fransız feili – *destroy* sadə feili ilə əvəzlənilmişdi.

Yeni ingilis dili dövrü – tərkibi feillərin inkişafında “partlayış” dövrü hesab olunur. XV əsrin axırı XVI əsrin əvvəllərindən başlayan bu dövr tərkibi feillərin dildə tam formalaşması dövrü hesab olunur. Bir çox yazıçılar öz əsərlərində əsasən bu tipli feillərə müraciət edərək, onların daha geniş yayılmasına zəmin yaradırdılar. İngilis dilində bu dövrdə əsas qoyulan feilin analitik formalarının sintetik formalara nisbətən üstün tutulması meyli (məsələn: *to recover* yerinə *to get over* işlədilməsi) müasir ingilis dilinin ən mühüm fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri kimi olunur.¹

¹ Смит Л.П. Фразеология английского языка. М.: Уч.педг.из, 1959, с. 11

Müasir ingilis dili dövrü tərkibi feillər üçün ən məhsuldar dövr hesab olunur. Bu dövrdə yeni variantlar törəyir və üç komponentli tərkibi feillər, yəni sözönülü frazeoloji feillər (feil + zərf + sözönü) meydana çıxır. Bir çox dilçilər bu dövrdə tərkibi feillərin kəmiyyətə artımını, Şimali Amerikada Britaniyaya nisbətən daha çox işlənməsini amerkanizm ilə əlaqələndirirdilər. Britaniya ingiliscəsindən fərqli olaraq, Amerika ingiliscəsinin inkişafı ingilis dilinin lüğət ehtiyatına yeni sözlərin, o cümlədən tərkibi feillərin daxil olmasına yol açdı. Bunu da dilçilər regional variantlılıq, müxtəliflik ilə əlaqələndirirdilər.

Regional variantlılığın təsiri ilə yeni üç komponentli birləşmələr dildə latın mənşəli sadə feillərdən üstün tutularaq, ingilis dilinin lüğət ehtiyatının xeyli zənginləşməsinə zəmin yaratmış oldu. Məsələn, *to put up with* və *to do away with* üç komponentli tərkibi feilləri latın mənşəli *tolerate* və *abolish* feillərindən daha çox dildə təbiiq olunmağa başladı.

Üçüncü yarımfəsildə Azərbaycan dilində tərkibi feillərin yaranması və inkişaf tarixinə nəzər yetirilir. Azərbaycan dilinin daxili imkanlarının inkişafı nəticəsində feillər başqa nitq hissələri ilə, əsasən də isimlə birlikdə işlənərək, analitik formaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Türk sistemli dillərin qrammatik quruluşunda aparıcı amil kimi aqlütinativlik ön plana çıxsada, bir sıra qrammatik (morfoloji) kateqoriyaların tərkibində analitik yolla sözdüzəltmə prosesi müşahidə edilirdi. Bu xüsusiyyət digər nitq hissələrindən daha çox feildə özünü göstərirdi¹. Amma bu iki formalı feilləri qarışıq salmaq olmaz, çünki tərkibi feilləri digər feil növlərindən, xüsusən də digər analitik feil formalarından fərqləndirən əsas xüsusiyyəti onların leksik və qrammatik cəhətdən bütöv olmalarıdır. Məsələn: *qurban kəsmək, fikir eləmək, ad qoymaq, xarab olmaq* və s.

Tərkibi feillərin struktur-qrammatik, leksik-semantik və sintaktik xüsusiyyətlərinin tədqiqinin əhəmiyyəti və vacibliyi, onların sadə və düzəltmə feillərin ifadə edə bilməyəcəkləri anlayışları aydınlaşdırır, sadə feillərin dildə bu və ya digər anlayışı ifadə etmək üçün düzəldə bilməyəcəkləri sintetik formaların yaranması hallarında da özünü biruzə verir. Bu zaman bizim köməyimizə dildə hər zaman formalaşa bilən yeni analitik tərkibi feil formaları gəlir. Məsələn: *ağullı, kasıb, varlı* və s. kimi sözlər insana xas xüsusiyyətləri göstərmək üçün tərkibi formalarda işlənir: *ağullı olmaq, kasıb olmaq, varlı olmaq* və s.

Qeyd edək ki, struktur cəhətdən tərkibi feillərin əsasən türk dillərinə

¹ Zeynalov F.R. Müasir türk dillərində analitik yolla yaranan feil formaları. Elmi əsərlər. Dil və Ədəbiyyat N 4. Bakı, 1977, s. 3.

xas olan “ad+köməkçi feil” quruluşlu formalarına müasir fars dilində də rast gəlinir. Məsələn: *harf zadan (söhbət etmək), nifrat kardan (nifrat etmək)* və s.

Fars dilində tərkibi feilləri tədqiq edən tədqiqatçılar onlara belə tərif verirlər: “Tərkibi feillər iki və ya çox komponentdən ibarət olub, ayrılıqda müstəqil mənalı söz kimi işlənə bilən, hərəkətin adını bildirən və ya feilin şəxs, kəmiyyət, zaman, növ kateqoriyalarında ifadə olunan hərəkət halında olan digər prosesləri göstərə bilən, birlikdə semantik bütöv təşkil edən leksik vahidlərdir”¹.

Dissertasiyanın **“İngilis və Azərbaycan dillərində tərkibi feillərin semantik xüsusiyyətləri”** adlanan **II fəsl**i ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibi feillərin semantik xüsusiyyətlərinin təhlilinə və onlar arasındakı oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin üzə çıxarılmasına həsr olunur. Burada iki dildə müxtəlif komponentli tərkibi feillərin semantik xüsusiyyətləri təhlil edilib qruplaşdırılır.

II fəslin birinci yarımfəslində müxtəlif dilçilər tərəfindən tərkibi feillərin semantik təsnifi məsələləri nəzərdən keçirilir. Q.Cəfərov öz əsərində Azərbaycan dilində feillərin semantik təsnifinə fərqli yöndən yanaşır. O, feilin semantik sisteminin tədqiqində onun leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayır və feillərin semantik tədqiqinin aşağıdakı məsələləri əhatə etdiyini göstərir:

1. feillərin tematik qruplarını;
2. feillərin məna növlərini;
3. feillərin başqa nitq hissələri ilə qarşılıqlı məna münasibətlərini².

H.Quliyev feillərin semantik mənasına görə çoxpilləli təsnifatını verir: iş feilləri (yaradıcı, dağıdıcı, qismi dəyişiklik mənalı, əşyaya dinamik dəyişiklik mənalı, qida qəbulu prosesi ifadə edən iş feilləri); hərəkət feilləri (hərəkətin üsulu, hərəkətin istiqamətini bildirən, hərəkətin istiqamətini göstərmədən prosesə işarə edən mücərrəd mənalı feillər); hal feilləri; təbiət hadisələrini bildirən feillər; psixi fəalliyət feilləri (nitq, qavrayış, təfəkkür, emosional vəziyyət, emosional həyəcan, emosional müraciət, arzu ifadə edən, hiss ifadə edən feillər); səsənmə feilləri (insan səslərini ifadə edən, insandan başqa digər canlıların çıxardığı müxtəlif səsləri ifadə edən, canlı olmayan əşyaların çıxardığı səsləri bildirən feillər)³.

¹ Дзодзикова З.Б. Составные глаголы в современном осетинском языке. Дис. ... канд.филол. наук. Москва.1980, с. 20.

² Cəfərov Q. H. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi Bakı, Elm, 1984, s.86.

³ Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. Баку: Елм, 1992, с.2.

Ə.Rəcəbli qədim türk dillərində feillərin semantik xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq onları yeddi qrupda cəmləşdirib (hərəkət feilləri, iş feilləri, hal-vəziyyət feilləri, təfəkkür feilləri, nitq feilləri, görmə feilləri, eşitmə feilləri), hər birini ayrı-ayrılıqda yarımqruplara bölərək təsnif edir¹.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də müxtəlif dilçilərin feillərin semantik cəhətdən təsnifində fərqli yanaşmaları diqqəti cəlb edir. İngilis dilinin qrammatika kitablarında feillərin semantik təsnifatı ayrıca bir məsələ kimi tədqiq olunsada, bəzi leksik-semantik qrupların adları çəkilir: *verbs of sense perception* (hissi qavrayış feilləri), *verbs denoting mental activity* (əqli fəaliyyət bildirən feillər), *verbs denoting wish* (arzu bildirən feillər), *verbs denoting feeling* (hiss bildirən feillər), *verbs of declaring* (məlumat bildirən feillər), *verbs denoting order and permission* (əmr-icazə bildirən feillər), *verbs denoting abstract relations* (müərrəd münasibət bildirən feillər)². İngilis dilinin qrammatikasına həsr olunmuş başqa bir kitabda isə feilin iki semantik qrupunun adı çəkilmişdir: *actional verbs* (hərəkət feilləri), *statal verbs* (hal-vəziyyət bildirən feillər)³.

Amma ingilis dilində feillərin semantik təsnifatına həsr olunan yeni dissertasiya işlərində bu təsnifata daha geniş şəkildə rast gəlmək olur. Məsələn, V.Veselaya dissertasiya işində ingilis dilində feillərin cəmi yeddi tipinin olduğunu və onların hər birinin dildə neçə faiz təşkil etdiyini qeyd edir: 1. iş feilləri (4746 feil, 65,8%): *to cut, to overact* və s.; 2. hal-vəziyyət feilləri (1105 feil, 15,3%): *to sleep, to line* və s.; 3. hərəkət feilləri (516 feil, 7,2%): *to run, to hop* və s.; 4. qavrama və əqli fəaliyyət feilləri (406, 5,6%): *to believe, to overhear* və s.; 5. səsləndirmə və işıqlandırma feilləri (170, 2,4%): *to floodlight, to bark* və s.; 6. əlaqə feilləri (161, 2,2%): *to intercommunicate, to communicate* və s.; 7. hal-vəziyyət feilləri (112, 1,5%): *to cough, to shiver* və s.⁴

R.Dikson feillərin otuz semantik qrupunu qeyd etsə də, onları ayrı-ayrılıqda təqdim etmir⁵.

Bu fəslin ikinci yarımfəslində ingilis dilində tərkibi feilləri semantik xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif şəkildə xarakterizə edildiyi nəzərə çatdırılır.

¹ Rəcəbli Ə. Göytürk dilində feilin semantikasi. Bakı: Elm və təhsil, 2010, s.28.

² Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н. və b. 1973, s.94, 195-198.

³ Кобринна, Корнеева, Оссовская, Гузеева, 1985, s.11

⁴ Веселая Е. В. Словообразовательное поле глаголов в современном английском языке: этимологический и структурно-семантический аспекты (на основе анализа словаря *Congise Oxford English Dictionary*, 11th ed., 2004) Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ростов-на-Дону – 2009, с.11.

⁵ Dixon R.M.W. *A Semantic Approach to English Grammar*, Oxford Textbooks in Linguistics, 2005, p.49.

Bu feilləri onların komponentlərinin daşdıqları xüsusiyyət və mənalara görə qruplaşdırmaqla, əsas komponentin (feilin) mənasına əsaslanaraq (*set about, set against, set apart, set aside, set back, set in, set off, set on, set out, set up*) və komponentlərinin arasındakı ümumi məna əlaqələri ilə təhlil etmək olar. Misal olaraq verilmiş cədvəldə ingilis dilində *up* sözünü vasitəsilə əmələ gələn tərkibi feillər arasındakı məna əlaqəsini aşkar şəkildə görmək olar¹:

məna	söz önü	tərkibi feil	anlamı	nümunə
Artım	up	<i>to put up</i>	qiymətləri artırmaq	They put up the price on that model by five dollars.
Artım	up	<i>to bring up</i>	uşaq böyütmək	They brought their children up in the
artım	up	<i>to go up</i>	məhsul artırmaq	Production went up at the plant by 15 percent.

Azərbaycan dilində tərkibi feillərin komponentlərinin daşdıqları məna xüsusiyyətlərinə gəldikdə, əsas komponentin mənası nəzərə alınır. Ondan sonra işlənən ikinci komponent (köməkçi feil) isə həmin mənanı daha da dərinləşdirir. Beləliklə, tərkibi feillərin ikinci hissəsinin, yəni feil formasının işlənməsi əsasən onun birinci hissəsinin aktivliyindən asılıdır. Məsələn, *etmək və olmaq* köməkçi feilləri ilə düzələn tərkibi feillərdə feil forması əsas məna daşıyıcısı olmayıb, birinci hissədəki mənanın bitməsini, tamamlanmasını ifadə edir. Bu məna birinci komponentin isim, sifət, say, zərf və başqa nitq hissələrindən düzəlməsindən asılı olmayaraq, tərkibi feillərin böyük əksəriyyətində müşahidə olunur. Məsələn, *yaxşı etmək, yaxşı olmaq, peşiman etmək, peşiman olmaq və s.*

Dissertasiyanın “**İngilis və Azərbaycan dillərində tərkibi feillərin strukturu və sintaktik xüsusiyyətləri**” adlanan **III fəsl**i ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibi feillərin ilk olaraq quruluşu, sintaktik xüsusiyyətləri, onların cümlədə işlənmə yeri və iki komponentli və üç komponentli tərkibi feillərin cümlədəki mövqeyindən asılı olaraq yerini dəyişməsi xüsusiyyətləri kimi məsələlərin araşdırılmasına həsr olunur.

Bu fəslin birinci yarım fəslində ingilis və Azərbaycan dillərində

¹ <http://esl.about.com/b/2012/09/24/literal-or-figurative-phrasal-verbs.htm>

tərkibi feillərin strukturu nəzərdən keçirilir, iki və üç komponentli tərkibi feillər və onların komponentləri ayrılıqda izah edilir.

İngilis dilində tərkibi feillərin hansı komponentlərdən və dilçilikdə bu tərkiblərə əsasən hansı adlar altında rast gəlinməsinə aşağıda verilmiş sxemlə nəzər yetirək.

İngilis dilində tərkibi feillər		
Sözönülü feillər (Prepositional verbs): feil+sözünü <i>to look after</i> <i>to talk about</i>	Frazeoloji feillər (Phrasal verbs): feil + zərf <i>to get up</i> <i>to kick out</i>	Sözönülü frazeoloji feillər (Prepositional phrasal verbs): feil+zərf+sözünü <i>to get on with</i> <i>to put up with</i>

Tərkibi feilin komponentləri arasında bəzi nitq hissələri (əsasən əvəzlilik və zərflər) işləyə bilər və məchul forma qəbul edə bilər, zərf komponentli tərkibi feillərdə zərf komponenti də vurğu qəbul edə bilər. Tərkibi feillərin komponentlərinin vurğu qəbul etməsi, onların cümlədəki mövqeyindən və funksiyasından asılıdır. Tərkibi feillərin komponentlərinin vurğu qəbul etməsi onlardan sonra işləyən sözlərin vurğulu olub-olmamasından da asılıdır. Əgər tərkibi feillərin II komponenti zərfdirsə və ondan sonra vurğusuz tamamlıq işləyirsə, onda II komponent vurğulu olur. Amma II komponentdən sonra və ya əvvəl işlənmiş tamamlıq vurğulu olarsa, onda II komponent vurğusuz ola bilər¹:

II komponent vurğulu olduqda	II komponent vurğusuz olduqda
We'd 'better 'off ,now.	'Can't you 'break the 'top off.
'Why don't you 'break it 'off.	Break off a 'larger ,piece.

Azərbaycan dilində ad hissə müxtəlif növ isim və sifətlərdən düzəldilə bilər. Onlar içərisində bəzən əsasən ərəb və fars dillərində alınma isim və sifətlərə də rast gəlinir.

Məsələn: *Səbr et! O bir gün geri dönəcək.*

Mən sənin narazı olacağımı zənn etməmişdim.

Azərbaycan dilində *etmək* və *olmaq* köməkçi feilləri ilə düzələn tərkibi feilləri komponentlərinə görə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. isim + olmaq // etmək: *mehriban olmaq, həmkar olmaq;*
2. sifət + olmaq // etmək: *hündür olmaq/ eləmək,parça-parça olmaq, param-parça olmaq;*
3. say + olmaq // etmək: *bir olmaq, birinci olmaq;*

¹ Столянков Ю.В. Английские фразовые глаголы в двуязычной ситуации. Дис. ... канд. филол. наук. Москва. 2010, с. 68.

4. zərf + olmaq // etmək: *uzaqda olmaq, içəridə olmaq, aşağıda olmaq, öndə olmaq*;

5. birinci komponenti eyni sözün və ya müxtəlif səslərin təkrarı ilə əmələ gələn sözlər + olmaq // etmək: *dır-dır etmək, xırt-xırt etmək*;

6. qoşa sözlər + olmaq // etmək: *dava-dalaş etmək, sorğu-sual etmək, yazı-pozu etmək, götür-qoy etmək*;

7. təqlidi sözlər vasitəsilə əmələ gələn tərkibi feillər: *mur-mur etmək, zır-zır etmək*;

8. nidalar vasitəsilə düzələn tərkibi feillər: *uf etmək, ah etmək və s.*

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəslində ingilis dilində söz sırasının Azərbaycan dilindən fərqli olduğu nəzərə çatdırılır. İngilis dilində söz sırası əsasən SVO (subject + verb + object) şəklində olduğu halda, Azərbaycan dilində, əksər türk dillərində və qədim latın dilində olduğu kimi SOV (subject + object + verb) şəklindədir. Məsələn: *Mən sənə kömək edəcəm*(SOV). *I will help you* (SVO).

İki komponentli tərkibi feillərin feildən ibarət olan birinci komponenti əsasən mübtədadan sonra işlənsə də, ikinci komponentin yeri dəyişkən ola bilər. Bu ikinci komponentin ya sözünü, ya da zərf olması ilə əlaqələndirilir. Tərkibi feillərin təsirli formalarında işlənən zərflər ondan sonra işlənən vasitəsiz tamamlıqlardan həm əvvəl, həm də sonra işləyə bilər. Məsələn: *He gave up the plans // He gave the plans up.*

Üç komponentli tərkibi feillərdə bu xüsusiyyətlər qismən də olsa fərqlidir. Üç komponentli tərkibi feillərin təsirli formalarının əsasən ikinci komponenti olan zərflərdən sonra vasitəsiz tamamlıq işlənmədiyini üçün və üçüncü komponent əsasən sözünü olub ondan sonra vasitəsiz tamamlıq gəldiyi üçün, artıq bildiyimiz kimi, sözünü işləndiyində yerdəyişmə olmadığı üçün üç tərkibdən ibarət olan tərkibi feillərin komponentləri ayrılmaz olaraq işlədilir. Məsələn: *do away with somebody (to murder someone)*. There were rumours that Doug had *done away with* his wife¹.

İki vasitəsiz tamamlıqla işlənən üç komponentli tərkibi feillər vardır ki, onlarda zərf komponenti, iki komponentli tərkibi feillərdə olduğu kimi, vasitəsiz tamamlıqdan həm əvvəl, həm də sonra işləyə bilər. Məsələn: *She can fix up your sister with a new job. She can fix your sister up with a new job.*

Hətta üç komponentli təsirli tərkibi feilləri zərf komponenti əvəzliliklə işlənersə (iki komponentli tərkibi feillərdə olduğu kimi), əvəzlilik birinci komponent olan feillə ikinci komponent zərfin arasında işləyir. Məsələn: I

¹ Macmillan English dictionary for advanced learners. Second edition. Oxford, 2007, p. 432.

can *fix you up with* a place to live¹.

Tərkibi feilləri sintaktik cəhətdən təhlil edərkən onların cümlədə xəbərdən savayı daşdıqları funksiyaların məsdər formalı olduğunu müşahidə etmiş oluruq. Belə ki, məsdər formasında olan tərkibi feillər aşağıdakı funksiyalarda işlədilir:

a) mübtəda funksiyasında: *To get along with him* was very difficult.

Mübtəda funksiyasında işlənən məsdər formalı tərkibi feillər cümlədə əsasən xəbərdən sonra gəlir, bu halda cümləni “*it*” formal mübtəda ilə başlamaq lazım gəlir: *It was very difficult to get along with him.*

b) tamamlıq funksiyasında: Today the teacher taught us *to look up the words* in the dictionary. She wants you *to put aside all the things and go with you.*

c) təyin funksiyasında: He is a man *to put off everything* when you need his help.

d) məqsəd və nəticə zərfliyi funksiyasında: We went to the station *to see him off*. She is not smart enough *to set up shop* herself.

Tərkibi feillərin cümlədə daşdığı əsas funksiya, bütün feillərdə olduğu kimi, xəbər funksiyasıdır: The kids *made off (ran away)* when they heard us coming².

III fəslin üçüncü yarımfəslində Azərbaycan dilində tərkibi feillərin birləşmə və cümlə daxilində öz sabitliyi ilə fərqləndiyi və tərkibi feillərin malik olduğu leksik sabitlik onların sintaktik sabitliyinə də təsir etdiyi qeyd olunur. Bir leksik məna ifadə edən, yəni komponentlərə bölünməyən və onların ayrılıqda daşdığı mənalara ayrılmayan tərkibi feillər eyni xüsusiyyətləri sintaktik cəhətdən də qoruyub saxlayır.

Azərbaycan dilində tərkibi feillərin belə sabitliyi sayəsində digər nitq hissələri onların komponentləri arasında işlənərək, əksər hallarda hissələrə ayıra bilmir. Əksinə, bəzən tərkibi feillər bu vəziyyətdə onları özlərinə tabe edərək yeni formalı ifadələrin cümlədə eyni qrammatik əlaqədə işlənməsinə yol açır. Tərkibi feillər həmçinin cümlə daxilində bəzən müxtəlif cümlə üzvləri ilə (məsələn: tamamlıq, zərflilik və s.) atributiv əlaqə yaradır. Məsələn: *O bizə xeyli minnətdarlıq etdi. Biz burada heç kimə yardım etmirik.*

Azərbaycan dilində, ingilis dilində olduğu kimi, tərkibi feillərin cümlədə çox işlənən formaları onların məsdər formalarıdır. Məsdərlər,

¹ Macmillan English dictionary for advanced learners. Second edition. Oxford, 2007, p. 563.

² Yenə orada, p. 912.

feilin digər təsriflənməyən formaları kimi, ikili xüsusiyyətə malik olmaqla adlandırmaq xüsusiyyətini daha çox özündə ehtiva edir ki, bu da onu isimlərlə yaxınlaşdırır¹. Məsdər əsasında yaranan tərkibi feillərin sintaktik funksiyası isimlərin cümlədə rolu ilə oxşarlıq təşkil edir. Məsdər formasında olan tərkibi feillərə cümlədə daha çox mübtədə, tamamlıq, bəzi hallarda isə zərflik funksiyasında çıxış edə bilər:

a) mübtədə funksiyasında: *Dostlarına dəstək olmaq* yalnız ona xas olan xüsusiyyətdir.

b) tamamlıq funksiyasında: O, hamıya *paxıllıq etməyi* anasından öyrənib.

c) zərflik funksiyasında: Sənəm buranı heç kimə *ağır yük olmamaq üçün* tərk edib.

İngilis dilində tərkibi feillərin sintaktik funksiyalarını şərh edərkən qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində də tərkibi feillər bütün feillərə xas olan sintaktik funksiyada, yəni xəbər kimi işlədilir: Əli onlara bütün bu etdiklərindən sonra nə onların yanlarına getdi, nə də *kömək etdi* və onları hər şeydən *məhrum etdi*.

Azərbaycan dilində tərkibi feillər cümlədə təyin funksiyasında da çıxış edə bilər. Məsələn: Sən heç bu işə görə *əлиндən gələnə edən* adama oxşamırsan? Bu cümlədə *əлиндən gələnə edən* birləşməsi hər hansı bir insana xas əlaməti ifadə edib cümlədə təyin funksiyasında çıxış edir.

Tərkibi feillərin qısa əmr cümlələrində işlənməsi hər iki dildə ən çox rast gəlinən hallardandır. Məsələn: *Qonaq ol(un)! Rədd ol(un)!; Give up!, Stand up!, Sit down! Qonaq ol(un)!* əmr cümləsi olsa da, daha çox dəvət mənası ifadə edir.

Aparılmış tədqiqat aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə əsas verir:

1. Tədqiqinə keçən əsrin ortalarından başlanılan tərkibi feillər müxtəlif terminlərlə adlandırılmışdır. Dilçilikdə bu feillərin vahid bir ad altında – tərkibi feil adı altında şərh olunması daha məqsədəuyğundur;

2. Bir çox dilçilər tərəfindən qəbul olunmayan və ya mürəkkəb feillər, hətta frazeoloji birləşmələr daxilində nəzərdən keçirilən tərkibi feillər uzun illər boyu mübahisəli mövzu kimi ənənəvi qrammatika kitablarında ya şərh verilməmiş, ya da tam aydın şəkildə izah olunmamışdır. Bu feillər əsasən şifahi nitqdə işləndikləri üçün tədris kitablarında az qeyd olunmuşdur;

3. Hər iki dildə, xüsusən də Azərbaycan dilində tərkibi feillərin

¹ Mürsəlova M.M. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində hərəkətin icra istiqamətini bildirən feili birləşmələrin semantik-qrammatik xüsusiyyətləri. Filol. elm. nam. ... dis. Bakı, 2010, s.90.

tədqiqində ilk problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, bu feillər müxtəlif dilçilər tərəfindən digər feili birləşmələrlə qarışıq salınmış, hətta bəzən yanlış yanaşmalar nəticəsində onların tədqiqinin çətinləşməsinə səbəb olmuşlar ki, bu da onların düzgün şəkildə təsnif edilməməsinə gətirib çıxarmışdır. Tədqiqat işində tərkibi feillər digər analitik feil formalarından (söz birləşmələri, xüsusilə də sabit söz birləşmələri, frazeoloji vahidlər, analitik feillər və digər feili birləşmələrdən) fərqləndirilmiş, ingilis və Azərbaycan dillərində tərkibi feillərin struktur xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır;

4. İngilis və Azərbaycan dillərində tərkibi feillərin semantik xüsusiyyətləri araşdırılmaqla, onların komponentləri arasındakı semantik əlaqələrin şərh verilmiş, komponentlərinin nitq hissələri ilə ifadəsi, tərkib hissələri arasındakı məna əlaqələri nəzərdən keçirilmişdir;

5. Hər iki dildə tərkibi feillərin on bir semantik tipi müəyyənləşdirilmişdir. Hər bir semantik tipin qurulduğu sxemlərin şərh verilmişdir. Tədqiqat göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dilləri fərqli dil ailələrinə mənsub olmasına baxmayaraq, onlarda tərkibi feillərin eyni semantik tipləri vardır;

6. Hər iki dildə tərkibi feillərin sintaktik xüsusiyyətləri və onların cümlədə mövqeyi, başqa nitq hissələrinin təsiri nəticəsində ayrılan və ya ayrıla bilməyən tərkibi feillər şərh edilir;

7. Tərkibi feillər cümlədə əsasən xəbər rolunda çıxış edir, bununla belə digər cümlə üzvləri (mübtəda, tamamlıq və başqaları) rolunda çıxış edə bilər.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və müddəaları aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz ifadəsini tapmışdır:

1. İngilis dilində bəzi birləşmələr haqqında // Filologiya məsələləri. Bakı: AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elm və təhsil, 2012, №5, s.77-81

2. Azərbaycan dilində tərkibi feillərin təsirli və təsirsiz formaları //Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2012, №3, s. 81-84

3. İngilis və Azərbaycan dillərində feillərin semantik tipləri // AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm, 2012, №3, s. 64-71

4. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb-tərkibi feillərin tədqiqi tarixinə dair / “Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: ADU nəşri, 2012, s.17-20.

5. Müasir Azərbaycan dilində tərkibi feillərin çoxmənalılığı və onların tərcümə proqramları vasitəsilə tərcüməsi zamanı qarşıya çıxan problemlər / Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90

illiyinə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı: Qafqaz Universiteti nəşri, 2013, s.579-581.

6. Tərkibi feillərin tədqiqi və tədrisi tarixinə dair / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: AMİU nəşri, 2013, s.13-14.

7. Об изучении английских составных глаголов иностранцами // Вектор Науки Тольяттинского Государственного Университета. Серия: педагогика, психология. Россия, 2013, №3 (14), стр.83-85

8. İngilis və Azərbaycan dillərində feillərin semantik təsnifatına dair // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU nəşri, 2013, №1, s.22-24.

9. On the origin and source of English and Azerbaijani phraseological units and composite verbs / Актуальные вопросы теории и практики лингвострановедческой лексикографии II Международный конференция. Прага, 5-6 декабр 2013, стр.14-17.

10. Türkologiyada feilin analitik formalarının tədqiqi / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: ADU nəşri, 2013, s.50-52

11. Prepositional phrasal verbs in English / Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı: ADU nəşri, 2013, s.243-245

12. Feilin analitik feil formaları və onların tədrisinə dair /Xarici Dillərin tədrisinin aktual problemləri mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: ADU nəşri, 2014, s.146-148

13. Word combinations in the English and Azerbaijani languages /“Язык и культура” XII Международный научно-практический конференция Новосибирск, 26 мая 2014, стр.107-109

14. İngilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələri və onların komponentləri arasında sintaktik əlaqələr //Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU nəşri, 2014, №2, s.52-55

15. English composite verbs in dictionaries // Науковий часопис №9, выпуск 11, Киев, 2014, стр.286-289

16. Azərbaycan dilində tərkibi feillərin yaranması və inkişafına dair // Bakı Universitetinin xəbərləri, humanitar fənnlər seriyası. Bakı: BDU nəşri, 2014, №2, s.5-11

17. Türkologiyada analitik feillərin tədqiqi tarixi //Bakı Universitetinin xəbərləri, humanitar fənnlər seriyası. Bakı: BDU nəşri, 2015, №2, s.40-44

**СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СИНТАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
СОСТАВНЫХ ГЛАГОЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена сравнительному исследованию структурно-грамматических, лексико-семантических и синтактических особенностей составных глаголов в английском и азербайджанском языках.

Исследовательская работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложений.

Во введении определяются актуальность темы, цель и задачи, методы исследования, его научная новизна, определяются объект и предмет, теоретическая и практическая значимость работы, приводятся сведения об апробации, структуре и научно-теоретических источниках, представляются приложения выносимые на защиту, а также приводится гипотеза исследования.

Первая глава под названием «Составные глаголы в английском и азербайджанском языках и различные точки зрения о них» состоит из трех подглав. В этой главе освещаются общетеоретические аспекты турецких и германских языков, полуторавековая история теории английского и азербайджанского языков, а также исследования составных глаголов в английском и азербайджанском языковедения.

Вторая глава диссертации называется «Структурные и семантические особенности составных глаголов в английском и азербайджанском языках». В четырех подглавах этой главы приводятся сравнительное изучение структурных и семантических особенностей составных глаголов в английском и азербайджанском языках, определяются их сходства и различия. Заявленные в исследовательской работе теоретические мысли проанализированы на основе примеров, относящихся к обоим языкам.

Третья глава диссертации называется «Синтактические особенности составных глаголов в английском и азербайджанском языках». В двух подглавах этой главы приведено сравнительное исследование синтактических особенностей составных глаголов в английском и азербайджанском языках.

В *Заключении* обобщены и представлены результаты исследования.

SEMANTIC AND SYNTACTIC FEATURES OF COMPOSITE VERBS IN ENGLISH AND AZERBAIJAN LANGUAGES

SUMMARY

The thesis is devoted to the comparative study of structural-grammatical and lexical-semantic peculiarities of composite verbs in English and Azerbaijan languages.

The research work consists of an Introduction, three chapters, a conclusion, references and appendices.

In the Introduction the urgency of the investigation is substantiated, the aim and objects, methods of investigation, theoretical and practical significance are determined, its scientific novelty is comprised, as well as, information on the approbation on the structure and on scientific-theoretical sources are given, the considerations worked out in the thesis are represented.

The first chapter titled "Composite verbs in English and Azerbaijan languages and different approaches to them" consists of three subtitles. In this chapter common theoretical aspects of Turkic and Germanic languages, the theory of English and Azerbaijan Languages for the period of century and a half history and investigation of the composite verbs in English and Azerbaijan languages are studied.

The second chapter of the thesis is called "Structural and semantical features of the composite verbs in English and Azerbaijan languages". In the four subtitles of this chapter comparative study of structural and semantical peculiarities of the composite verbs in English and Azerbaijan languages are presented, their similarities and distinctions are determined. The theoretical thoughts introduced in the research work are analyzed on the examples referring to both languages.

The third chapter of the thesis is called "Syntactical peculiarities of the composite verbs in English and Azerbaijan languages". In the two subtitles of this chapter the comparative study of the syntactical peculiarities of the composite verbs in English and Azerbaijan languages are presented.

In the Conclusion the result of the investigation are introduced in the generalized form.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

АЙНУРА АРЗУМАН кызы ГУМБАТОВА

**СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СИНТАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
СОСТАВНЫХ ГЛАГОЛОВ В АНГЛИЙСКОМ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

5704.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2018